

Dobrolyozha G., docent
Zhytomyr state university, Zhytomyr

NAMES OF DRINKS AND FOOD IN POLISSYA PHRASEOLOGY: HISTORY AND ETHNOCULTUROLOGIC COMMENT

The article deals with phraseological groups with the component-names of drinks and kinds of food and determines the most productive quantitative nomination.

Key words: *ethnoconcept, phraseological unit (PU), phraseosemantic group, phraseological component, semantic, ethnoconsciousness.*

УДК 81'342.8

Задорожний В.Б., канд. філол. наук, старший науковий працівник
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ДІЄСЛІВНИЙ НАГОЛОС: ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ І МОВНА ПРАКТИКА У СВІТЛІ ЕКСПЕРИМЕНТУ

*Стаття являє собою результат і узагальнення даних, отриманих автором у ході експерименту, під час якого респондентам було запропоновано наголосити особові словоформи теперішньо-майбутнього та родо-числові минулого часів дійсного способу, а також особові словоформи наказового способу дієслова **насторожити(ся)** «викликати напружену увагу», що, згідно з даними сучасної лексикографії, має кінцеву акцентну парадигму. Метою експерименту було виявити характер еволюційних змін у наголошенні дієслів сучасної української мови на **-ити**. Попри позірну хаотичність різноманітних даних експерименту, його результати вказують на доволі помітну тенденцію серед цих дієслів до втрати ними первісного кінцевого наголосу.*

Ключові слова: *акцентна парадигма, акцентна характеристика, акцентний тип (кінцевий, кореневий, рухомий), особова парадигма, словоформа.*

Давно помічено, що наука має властивість потрапляти доволі дивну як на саму її природу й призначення ситуацію: ставити річчю в собі, що автоматично її перетворює в річ для себе. Українська акцентологічна наука, особливо в тій своїй ділянці, що хоче мати прикладне значення як похідне від наукових занять, причетних до вироблення певних орфоепічних норм, спертих на зважені підстави для них, ще мусить уточнити предмет свого інтересу. Матеріалом для її занять і висуваних із них узагальнень здебільшого слугують лексикографічні дані. Тим часом зауважено, що лексикографія не так фіксує сучасний її мовний стан, як укотре відтворює зміст словників попереднього часу. Польових досліджень з акцентології в Україні не було за всю історію українського мовознавства, хоч, на нашу думку, саме українська мова, як жодна інша, потребує цього: адже науку про неї створюють у здебільшого русифікованих містах, яким вона дана в пам'яті, а не в щоденному різноманітному живому спілкуванні. Гадаємо, що

© *Задорожний В.Б.*, 2015

аберації мовної свідомості в таких умовах є неминучими, а це майже гарантує появу в цьому середовищі численних мовних фікцій, які з живою українською мовою можуть мати дуже умовний зв'язок. Спроби ж ревізувати якусь таку фікцію натикаються на авторитет зафіксованого лексикографічно «факту», легітимізованого на підставі т. зв. «узвичаності» – вседозволяючого, але ніколи ніким не доведеного аргументу. Так відтворюється та культурно-психологічна атмосфера, що перетворює українську літературну мову в річ у собі, а її вивчення – у річ для себе. Наше дослідження, отже, і з'явилося як результат пошуку нових, евристичних, способів аналізу мовного матеріалу – таких, щоб наше судження про нього були якомога прозорими і доказовими. тож годі доводити актуальність такого заходу, що обіцяє бути плідним у своїх як прикладних, так і, що ще важливіше, методологічних результатах.

Не маючи можливості провадити дослідження наголосу в живій українській народній мові в польових умовах, ми вирішили провести єдино можливий в таких умовах точковий експеримент з виявлення цієї актуальності для нормального розвитку української літературної мови проблеми в місті Києві. Поштовою для цього стали наші власні спостереження (нефіксовані) над способом наголошування дієслова *насторожити(ся)* «викликати напружену увагу» різними з багатьох поглядів (регіон походження, рівень загальної освіченості, рівень володіння літературною мовою) мовцями. Попередньо ми помітили, що в значній частині випадків словокористування наголошення цього слова розходиться з зафіксованим у словниках і рекомендованим, отже, для вживання як нормативним, див.: *насторожити(ся)* – *настороже(ся)*, *насторожіи(ся)*, *насторожио(ся)*, *насторожитє(ся)* [ОС₉₉, 466]. Уточнимо, що наведені лексикографічними джерелами акцентні характеристики інфінітива (суфіксальний наголос) й особових форм теперішньо-майбутнього часу (кінцевий наголос) парадигматично зумовлюють суфіксальне наголошення родо-числових форм минулого часу *насторожив(ся)*, *насторожила(ся)*, *насторожило(ся)*, *насторожили(ся)*, а також кінцеве наголошення особових форм наказового способу: *насторожи(ся)*, *насторожімо(ся)*, *насторожіть(ся)*.

Експеримент провадився способом анкетування, для чого ми уклали анкету, основні пункти якої ми зараз назвемо й при потребі прокоментуємо. Насамперед зазначимо, що анкета складалася з двох окремих частин, щоб зміст другої частини не впливав на відповіді респондентів, коли вони відповідали на запитання першої її частини. У першій частині запитання були такі: 1. Поставте, будь ласка, знак наголосу: *насторожити(ся)* – *насторожу(ся)*, *насторожиши(ся)*, *насторожимо(ся)*, *насторожите(ся)*; 2. Поставте, будь ласка, знак наголосу: *насторожив(ся)*, *насторожила(ся)*, *насторожило(ся)*, *насторожили(ся)*; 3. Напишіть і поставте знак наголосу у формах наказового способу: 1) ти, 2) ми, 3) ви; 4. Як Ви обґрунтуєте обрану Вами акцентну характеристику слова?

Друга частина анкети була відокремлена від першої через таке в ній запитання: 1. Предметом експерименту було дієслово *насторожити(ся)* «викликати напружену увагу». Чи впливає на Вашу вимову його те, що в мові є омографічне дієслово *насторожіти(ся)* – *настороже(ся)*, *насторожіи(ся)*; мин. *насторожив(ся)*... *насторожили(ся)*, що є префіксальним утворенням від *сторожити* – *стороже*... тощо? Відразу прокоментуємо це. Запитання було розраховане насамперед на тих респондентів, для мовлення яких був би характерний кінцевий наголос дієслова *насторожити(ся)* – предмета експерименту. З огляду на результати його можна визнати зайвим в анкеті.

Хоча, здається, воно допомогло зрозуміти, що омофонія не є перешкодою в живому мовленні, у якому контекст знімає можливі проблеми.

Наступним і зі змістового погляду останнім було запитання, що мало на меті виявити стійкість мовної звички щодо наголошення аналізованого слова: 2. Ви наполягаєте на даній Вами акцентній характеристиці слова? Цим ми сподівалися виявити, які з наших респондентів є найстійкішими у своїх мовних звичках. Зізнаємося, що й тут ми не досягли якогось певного результату, оскільки в усіх виділених нами за наслідками опитування респондентських групах відповіді розподілилися приблизно однаково: «так» – 40%, «ні» – 40%, немає відповіді – 20%.

Далі йшли запитання загального характеру про вік, освіту, місце народження, «стаж» користування українською літературною мовою респондентів тощо.

Неспеціальні дані про результати анкетування.

Учасникам анкетування стали 142 респонденти, вік яких коливався від 23 до 75 років, однак в основному це були люди від 27 до 55 років, тобто т. зв. середнього віку, вікової категорії, що є соціально найактивнішою. Специфікою респондентської групи, що зумовлено свідомим рішенням експериментатора, було те, що всі учасники експерименту мали щонайменше вищу гуманітарну освіту, переважно філологічну або журналістську, рідко – якусь іншу; серед них – численна група викладачів мовознавчих кафедр вищих навчальних закладів Києва. За місцем народження респонденти представляли практично всі регіони (усі територіальні діалекти) України, але результати анкетування не виявили якоїсь спеціальної залежності від цього чинника. Вік респондентів теж не виявився щодо цього спеціально впливовим.

Кілька попередніх зауваг.

Перед тим, як перейти до викладу власне результатів експерименту, вважаємо за потрібне зробити кілька попередніх зауваг. Нашим завданням було визначити акцентний тип дієслова *насторожити(ся)*, як воно побутує в сучасній українській мові, особливо в тому її варіанті, що є літературним. Щоб наш виклад був цілком зрозумілим читачеві, укажемо на ті загальні закономірності, що є характерним в наголошенні дієслів структурного класу на *-ити* в сучасній українській мові.

Дієслова на *-ити*, до яких належить аналізоване *насторожити(ся)*, з погляду їхньої акцентуації розподіляються між трьома акцентними типами: а) кореневим; б) кінцевим; в) рухомим. Коротко схарактеризуємо кожен із них.

I Кореневий тип. Умовно: тип дієслова *гладити*, що в усіх абсолютно формах є кореневонаголошеним: *гладжу, глádiш, глádiть, глádiмо, глádiте, глádiять*; родо-числові форми минулого часу, парадигматично пов'язані з інфінітивом: *глáдив, глádiла, глádiло, глádiли*; особові форми наказового способу, парадигматично пов'язані з формами теперішньо-майбутнього часу: *гладь, глádiьмо, глádiьте*.

II, Кінцевий тип. Умовно: тип дієслова *простіти*. Названий за кінцевонаголошеними особовими формами теперішньо-майбутнього часу: *проще, простіиш, простіть, простимó, проститé, простять*, з якими парадигматично пов'язані форми наказового способу: *прості, простімо, простіть*. Однак родо-числові форми минулого часу, парадигматично пов'язані з інфінітивом, є суфіксальнонаголошеними: *простів, простіла, простіло, простіли*.

III. Рухомий тип. Умовно: тип дієслова *робіти*. Найскладніший із погляду формування схеми наголошення. Названий так через ту особливість наголошення форм

теперішньо-майбутнього часу, коли форма І-ої ос. одн. є кінцевонаголошеною, а всі інші – кореневонаголошеними: *роблю*, але *робиш*, *робишь*, *робимо*, *робіте*, *роблять*. У всьому іншому дієслова цього типу є схожими з дієсловами кінцевого типу: форми наказового способу в них кінцевонаголошені: *роби*, *робімо*, *робіть*, а форми минулого часу – суфіксальнонаголошені: *робів*, *робила*, *робило*, *робили*.

Власне результати експерименту.

За результатами експерименту, ми всі анкети (142) поділили на 6 груп за домінуючими в кожній з них акцентними характеристиками аналізованого дієслова. Уже з того, що таких груп є шість, а не три, скільки всього може бути акцентних типів у дієслів на *-ити*, є очевидним, що серед відповідей були й нетипові, непередбачувані.

Слід зазначити, що за характером відповідей на всі запитання як кожна заповнена анкета зокрема, так і у виділених нами групах характеризуються різною мірою внутрішньої цільності. Однак, на наш погляд, загалом їх можна звести до певних внутрішньо логічних схем, що дають змогу побачити тут як характер акцентних змін, що відбуваються в дієслові, так і його узагальнену акцентну характеристику в сучасній мові.

Зробимо ще одне суто технічне застереження. Оскільки респонденти досить часто залишали те чи інше запитання анкети без відповіді, то сума підсумкових цифр в окремих підгрупах не завжди відповідатиме сумарній цифрі.

І. Кореневий акцентний тип.

Найрепрезентативнішою виявилася група респондентів, що зазначила в аналізованому дієслові кореневонаголошену особову парадигму теперішньо-майбутнього часу *настрóжу(ся)*, *насторóжиш(ся)*, *насторóжимо(ся)*, *насторóжите(ся)*. З усіх відповідей таких виявилось 76, що становить понад 53%. Зрозуміло, що всі вони зазначили й кореневий наголос в інфінітиві: *насторóжити(ся)*.

Однак уже при відповіді на наступне запитання про наголос у родо-числових формах минулого часу закономірне в такому разі кореневе й тут наголошення *насторóжив(ся)*, *насторóжила(ся)*, *насторóжило(ся)*, *насторóжили(ся)* зазначили лише 58 респондентів, що становить уже близько 41% від усіх (скорочення на 18 респондентів, 12%) і 73% від первісного складу групи. Шість респондентів указали на непарадигматичне в такому разі суфіксальне наголошення *насторóживів(ся)*, *насторóжи́ла(ся)*, *насторóжи́ло(ся)*, *насторóжи́ли(ся)*. Відповіді ще шістьох респондентів були позбавлені навіть внутрішньопарадигматичної логіки, оскільки тут допускалося наголошення різних типів у різних комбінаціях, напр.: *насторóживів(ся)*, *насторóжи́ла(ся)*, *насторóжи́ло(ся)*, але *насторóжили(ся)*; *насторóжив(ся)* і *насторóжило(ся)*, *насторóжили(ся)*, але *насторóжи́ла(ся)* тощо. Гадаємо, такого роду відповіді є виразним свідченням того, наскільки стихійним може бути сучасне українське літературне мовлення. Шестеро респондентів залишили це запитання без відповіді.

Завдання написати і поставити знак наголосу в особових формах наказового способу виявило ще несподіваніші результати. Внутрішню послідовну характеристику їм *насторóж(ся)*, *насторóжмо(ся)*, *насторóжете(ся)* дали лише 24 респонденти, що становить майже 17% від усіх і близько 32% від первісної кількості респондентів цієї групи; від тих, що досі послідовно характеризували це дієслово як кореневонаголошене, це становить понад 41%. Отже, 24 респондентів (17% від усіх 142) можна визначити як найстійкіших репрезентантів того погляду, що аналізоване

дієслово є кореневаголошеним, – це погляд у, так би мовити, завершеному, остаточному його вигляді.

Однак не менш інформативними для дослідження якщо не сучасного його акцентного стану, то процесів акцентних перетворень у ньому є інші відповіді. Спочатку прокоментуємо відповіді тих, хто до цього був послідовним у визначенні наголосу дієслова як кореневого. Ще 14 із них (понад 24% у цій підгрупі) навели таку парадигму особових форм наказового способу: *насторо́ж(ся)*, *насторо́жімо(ся)*, *насторо́жіть(ся)*, з яких лише форма 2-ої ос. одн. *насторо́ж(ся)* належить кореневій акцентній парадигмі; форми ж 1-ої ос. мн. *насторо́жімо(ся)* і 2-ої ос. мн. *насторо́жіть(ся)* належать некореневим (кінцевій або рухомій) акцентним парадигмам. Семеро респондентів (понад 10% у цій підгрупі) визначили всю особову парадигму наказового способу як кінцеваголошену: *насторо́жі(ся)*, *насторо́жімо(ся)*, *насторо́жіть(ся)*. Деякі відповіді не підлягають коментуванню, однак можемо й тут відзначити конкуренцію між словоформами *насторо́жі(ся)* і *насторо́ж(ся)*. Тому особливий інтерес для нас становить відповідь з такими характеристиками: *насторо́жі(ся)*, *насторо́жімо(ся)*, *насторо́жіть(ся)*, – тобто, з погляду їхнього морфологічного оформлення, усі ці форми належать некореневим акцентним типам, однак форма *насторо́ж(ся)* тут, незважаючи на його морфологічну характеристику, схарактеризована як кореневаголошена.

Із решти 18 респондентів з усієї цієї респондентської групи лише ще двоє послідовно визначили ці форми як кореневаголошені. Із решти окремо, гадаємо, слід прокоментувати три. Один респондент подав кінцеваголошені форми *насторо́жі(ся)* і *насторо́жімо(ся)*, але кореневаголошену *насторо́жте(ся)*; другий – кінцеваголошену *насторо́жі(ся)*, але кореневаголошені *насторо́жмо(ся)*, *насторо́жте(ся)*; найцікавішою була відповідь третього: *насторо́ж(ся)* і *насторо́жте(ся)*, але *насторо́жімо(ся)*, з яких остання морфологічно належить до некореневих акцентних типів, але у ній уже зазначено як кінцеве, так і кореневаголошення. Безперечно, тут знову бачимо прояв живомовного процесу до розвитку й закріплення цим дієсловом кореневого акцентного типу.

Загалом у цій респондентській групі можна відзначити такі закономірності: колонний характер кореневого акцентного типу зумовив досить послідовну його фіксацію як в особових формах теперішньо-майбутнього, так і в родо-числових минулого часів. Щоправда, внутрішньо суперечливим при цьому є те, що в останньому випадку їх зазначено помітно менше; це тим дивніше, що інфінітив, з яким вони парадигматично пов'язані, тут теж є кореневаголошеним. Симптоматичним для нас є той факт, що кількість послідовно схарактеризованих як кореневаголошених форм наказового способу значно менше; не випадковими тут, гадаємо, є досить численні помилки. Цим словоформам, щоб відбутися до кінця виразно зазначену акцентну еволюцію до остаточного утвердження кореневого акцентного типу, треба ще пройти складну морфологічну перебудову. Гадаємо, що ця обставина в еволюційному процесі виступає консервативним гальмівним чинником, однак, як бачимо, не такою мірою, щоб його спинити.

II. Рухомий акцентний тип.

Другою за кількістю типологічно схожих відповідей виявилася та група учасників експерименту, у якій респонденти визначили акцентні характеристики аналізованого дієслова в основному за рухомим акцентним типом. Усіх таких респондентів було 26, що становить понад 18% від усіх. Таким чином, в особовій парадигмі теперішньо-

майбутнього часу аналізоване дієслово тут має такі акцентні характеристики: *насторожу́(ся)*, *насторо́жущи(ся)*, *насторо́жимо(ся)*, *насторо́жите(ся)*. Зрозуміло, що при такій особовій парадигмі інфінів є закономірно суфіксальнонаголошеним – *насторожі́ти(ся)*.

Закономірним у такому разі буде й суфіксальний наголос у родо-числових формах минулого часу: *насторожі́в(ся)*, *насторожі́ла(ся)*, *насторожі́ло(ся)*, *насторожі́ли(ся)*, однак так відповіло лише 14 респондентів цієї групи, тобто близько 54% з усіх них. П'ятеро ж із них (понад 19%) визначили наголошення цих форм за невідповідним у цьому разі кореневонаголошеним типом: *насторо́жив(ся)*, *насторо́жила(ся)*, *насторо́жило(ся)*, *насторо́жили(ся)*. Та для нас показовішим тут є той факт, що ще семеро з них (близько 27% у групі) зазначили тут наголошення без будь-якої внутрішньої закономірності з найрізноманітнішою комбінацією акцентних характеристик цих форм на кшталт *насторожі́в(ся)*, *насторожі́ла(ся)*, *насторожі́ло(ся)*, але *насторо́жили(ся)* або з протилежною тенденцією: *насторо́жив(ся)*, *насторо́жила(ся)*, *насторо́дило(ся)*, але *насторожі́ли(ся)*, – тут можливі різні комбінації різнонаголошених форм. Таке визначення типу наголошення досить значною частиною респондентів (близько 5% усіх учасників експерименту) свідчить про стихійність його в їхньому індивідуальному мовленні, відсутність усвідомлення ними того, здавалося б, очевидного факту, що наголошення має певні типологічні закономірності. Проте з погляду якісних характеристик наголошення аналізованого дієслова в сучасній мові це може свідчити тільки про те, що воно в ньому нині не є стабільним, у ньому відбувається акцентна перебудова.

Відносно мало втрат зазнала підгрупа, що поки що послідовно визначала наголос дієслова за рухомих акцентним типом. Десять респондентів (понад 71% у цій підгрупі і понад 38% у групі) визначили його відповідно: *насторо́жи(ся)*, *насторожі́мо(ся)*, *насторожі́ть(ся)*. Були й внутрішньо непослідовні відповіді: один респондент, навітьши парадигматично відповідні кінцевонаголошені форми 1-ої ос. мн. і 2-ої ос. мн. *насторожі́мо(ся)* і *насторожі́ть(ся)*, форму 2-ої ос. одн. визначив за кореневонаголошеним типом: *насторо́ж(ся)*; інший навів лише відповідні в цьому разі форми 2-ої ос. одн. і мн. *насторо́жи(ся)* і *насторожі́ть(ся)*, а форми 1-ої ос. мн. визначити не зміг. Із тих п'ятьох із групи, що визначили наголос форм минулого часу за кореневонаголошеним типом, четверо й тут виявили помітну схильність до кореневого наголосу: двоє подали його як послідовно кореневий; третій як кореневонаголошену визначив лише форму 2-ої ос. одн. *насторо́ж(ся)*, інші ж – як кінцевонаголошені: *насторожі́мо(ся)* і *насторожі́ть(ся)*. Найцікавішою була відповідь четвертого респондента: навітьши всі форми як кореневонаголошені, він до форми 1-ої ос. мн. *насторо́жмо(ся)* подає ще паралельну – з кінцевонаголошеним типом: *насторожі́мо(ся)*. З тих вісьмох, що плутано визначили наголос у формах минулого часу, тут четверо зазначили послідовно кінцевонаголошені форми, троє – кореневонаголошені; ще один – тільки форму 2-ої ос. одн. *насторо́ж(ся)*.

Загалом про цю групу можна сказати, що в ній, на відміну від попередньої, було помітно менше виявлено внутрішньої послідовності при переході від форм теперішньо-майбутнього до форм минулого часу. Гадаємо, що це можна пояснити рухомих акцентним типом особових форм, серед яких є як кореневі, так і кінцевонаголошені. Безперечно, що та сама обставина є причиною більшої внутрішньої послідовності у характеристичні форм наказового способу за кінцевонаголошеним типом.

III. Кінцевий акцентний тип.

Третім щодо кількості представлених респондентами відповідей є кінцевий акцентний тип. Зазначимо, однак, що третім він є тільки серед «чистих» трьох типів. Беручи ж до уваги ще й інші результати опитування, він із погляду кількості відповідно заповнених анкет буде посуnutий ще далі. З погляду внутрішньої відповідності оцінок ця група, гадаємо, є найстрокатішою. Лише 12 респондентів (понад 8% від усіх) визначили тип наголошення словоформ теперішньо-майбутнього часу так, що можна припустити, що в їхній мовній свідомості аналізоване дієслово має кінцевонаголошену парадигму *насторожіти(ся) – насторожу(ся), насторожіш(ся)*. Зазначимо, що взагалі наведених нами шойно словоформ досить, щоб визначити акцентний тип дієслова; далі характер наголосу визначається вже на підставі його парадигматичності. Власне, лише у двох анкетах цей принцип витримано: *насторожіти(ся) – насторожу(ся), насторожіш(ся)*... і далі: *насторожимо(ся), насторожите(ся)*. У сімох (понад 58% у цій групі і майже 5% від усіх) ця парадигма починається як кінцевонаголошена *насторожіти(ся) – насторожу(ся), насторожіш(ся)*, але далі продовжується як кореневонаголошена: *насторожимо(ся), насторожите(ся)*. Ще у трьох вони мають такий вигляд: *насторожіти(ся) – насторожу(ся), насторожіш(ся)*..., але далі: *насторожимо(ся), насторожите(ся)*, чого в природі цих дієслів в українській мові не буває.

Форми минулого часу в цій групі схарактеризовані в 11-ох випадках (близько 92%) як кінцевонаголошені і в одному – як кореневонаголошені.

Набагато строкатішою є тут картина у визначенні словоформ наказового способу. Лише троє респондентів (25% у групі) визначили його згідно з принципом парадигматичності як кінцевий. Ще один визначив лише форми 2-ої ос. одн. *насторожі(ся)* і 2-о ос. мн. *насторожіть(ся)*; решта не зазначили лише якусь одну з них. Нарешті ще один зазначив кінцевонаголошену форму *насторожі(ся)* і кореневонаголошену *насторожите(ся)*.

Про групу загалом можна сказати, що вона найбільше позбавлена цільності. Це особливо помітно у формах теперішньо-майбутнього часу, які є провідними у визначенні акцентного типу дієслова. Відзначимо також той факт, що розходжень у визначенні характеру наголошення форм минулого часу у зв'язку з наголошенням форм теперішньо-майбутнього часу тут найменше (понад 8%), однак там, де абсолютні цифри малі, обрахунки у відсотках є малопоказовими. Важливіше відзначити те, що в цій групі найбільше проблем постало не тільки щодо характеристики наголошення словоформ наказового способу, а й щодо визначення самої їхньої будови (особливо це стосується словоформ 2-ої ос. мн.).

IV. Компромісний акцентний тип.

Представлений він одним-однісіньким респондентом, тому ми його згадуємо як приклад різного роду курйозів, що виникають при анонімному анкетуванні. Респондент указав подвійне наголошення у словоформах *насторожіти(ся) – насторожі(ся), насторожіш(ся), насторожимо(ся), насторожите(ся), насторожив(ся)*... *насторожіли(ся)*, зазначивши в примітці, що це залежить від семантики (без докладних пояснень). Однак далі він навів лише такі особові форми наказового способу: *насторожи(ся), насторожимо(ся), насторожіть(ся)*. Тут усе не випадкове; навіть те, що тут респондент не зазначив наголосу: безперечно, далі він не зміг послідовно провести вибрану ним тактику, адже запропоновані ним словоформи можуть бути лише

кінцевонаголошеними: *насторожі(ся)*, *насторожімо(ся)*, *насторожіть(ся)*, – очевидно, цей акцентний тип для нього є ще провідним у його індивідуальній свідомості. Для цілковитої акцентної перебудови цього дієслова за кореневим акцентним типом треба, як уже згадувалося, щоб словоформи наказового способу змінилися й морфологічно: *насторож(ся)*, *насторожімо(ся)*, *насторожіте(ся)*. Поза всяким сумнівом, звичайно, подвійне наголосення цього дієслова в мовній свідомості респондента відображає акцентні зміни в ньому, а не якесь семантичне розщеплення.

Далі в нас ідуть ще два умовних типи – такі, якими вони постають у відповідях на запитання анкети. Сучасна акцентологічна наука їх, щоправда, не знає, однак якщо у свідомості цілої групи людей певні мовні явища якось групуються, типологізуються, то вони, безперечно, заслуговують на найпильнішу увагу дослідника. За нашою оцінкою, обидва ці типи, хоч і різняться між собою характером, є відображенням одного явища – переходу дієслова *насторожити(ся)* від первісного для нього кінцевонаголошеного до історично вторинного, інноваційного – кореневонаголошеного типу, що в сучасній мові все більше переважає. Тому обидва ці типи називаємо проміжними.

V. Перший проміжний акцентний тип.

Представлений він сімома респондентами, до яких ми з певним застереженням додали й восьмого (близько 6% від усіх). Семеро однаково визначили наголос інфінітива як суфіксальний: *насторожіти(ся)*, після чого слід було б очікувати якогось одного з двох некорневих акцентних типів – кінцевого чи рухомого – в парадигмі теперішньо-майбутнього часу. Однак насправді тут зазначене кореневе наголосення: *насторожу(ся)*, *насторожиши(ся)*, *насторожімо(ся)*, *насторожіте(ся)*; у восьмого ж так: *насторожу(ся)*, *насторожіши(ся)* (sic!), *насторожімо(ся)*, *насторожіте(ся)*.

Знову ж таки семеро з цих восьми родо-числові форми минулого часу визначають відповідно до наголосу інфінітива як суфіксальнонаголошені: *насторожив(ся)*... *насторожили(ся)*, але один – як кореневонаголошені: *насторожив(ся)*... *насторожили(ся)*. Цікаво, що саме в цього респондента, єдиного в цій групі, форма 2-ої ос. одн. наказового способу є кореневонаголошеною: *насторож(ся)*. Зате інші четверо подають тут особові парадигми з кінцевим наголосом: *насторожі(ся)*, *насторожімо(ся)*, *насторожіть(ся)*, ще двоє подають за цим же типом лише форму 2-ої ос. одн. *насторожі(ся)*.

Загалом про цей тип можна сказати, що він, як тип проміжний, має кілька внутрішніх невідповідностей. Найголовніша з них та, що кореневонаголошена особова парадигма теперішньо-майбутнього часу у великій кількості випадків поєднується з кінцевонаголошеною особовою парадигмою наказового способу, що парадигматично є неможливим. Зате парадигматичний зв'язок між типом наголосу в інфінітиві та у формах минулого часу усвідомлюється майже послідовно. Акцентні характеристики аналізованого дієслова у свідомості респондентів цієї групи не мають цілісного характеру, вони фрагментизовані на окремі частини, що не мають між собою зв'язку. Безперечно, що це є виразним доказом акцентної перебудови в ньому. Тенденція до розвитку в ньому кореневого акцентного типу й у цій респондентській групі виявляється досить помітно.

VI. Другий проміжний акцентний тип.

Чи не найцікавішою з погляду виявлення механізму процесу акцентної перебудови аналізованого дієслова є досить чисельна група з 19 респондентів (понад 13% від усіх),

що в абсолютному вимірі є третьою за кількістю заповнених анкет. Наголос особових форм теперішньо-майбутнього часу аналізованого слова тут визначено за такою схемою: *насторóжити(ся)* (кореневонаголошений тип) – *насторóжу́(ся)* (кінцевонаголошений тип), *насторóжиши(ся)*, *насторóжимо(ся)*, *насторóжите(ся)* (кореневонаголошений тип). До цієї ж групи ми зраховуємо ще одного респондента, який, зазначивши в усіх формах кореневий наголос, залишив форму 1-ої ос. одн. ненаголошеною.

Характерно, що в цій групі більшість респондентів (13, 65% від усіх у групі) зазначила кореневе наголошення у формах минулого часу: *насторóжив(ся)*, *насторóжила(ся)*, *насторóжило(ся)*, *насторóжили(ся)*. Проте аж п'ятеро непослідовно в такому разі вказали тут на суфіксальне наголошення: *насторóжів(ся)*... *насторóжи́ли(ся)*. Ще двоє в різних комбінаціях змішують тут і коренево- і суфіксальнаголошені словоформи.

Акцентна характеристика особових форм наказового способу в цій групі досить строката, але із загалом очевидною тенденцією. Семеро респондентів послідовно подають форми з кореневонаголошеним типом: *насторóж(ся)*, *насторóжмо(ся)*, *насторóжете(ся)*. Ще двоє роблять те саме, але один не зазначає форми 1-ої ос. мн., а другий робить тут явну помилку. Цікавими є відповіді інших сімох респондентів, які форму 2ої ос. одн. визначають як кореневонаголошену: *насторóж(ся)*, а інші – як кінцевонаголошені – *насторóжімо(ся)* і *насторóжіть(ся)*. Ще троє характеризують ці форми як кінцевонаголошені: *насторóжі(ся)*, *насторóжімо(ся)*, *насторóжіть(ся)*; четвертий приєднується до них, але робить помилку у формі 2-ої ос. одн.

Гадаємо, що ця респондентська група заслуговує на особливу увагу. саме тут, на наш погляд, найрельєфніше постають ті словоформи, що є ключовими в процесі переходу дієслова від кінцевого акцентного типу до кореневого. Насамперед це стосується словоформи 1-ої ос. одн. теперішньо-майбутнього часу: поки вона є кінцевонаголошеною, дієслово, навіть розвинувши кореневе наголошення в інших словоформах, не може цілком змінити свого акцентного типу. Еволюційним максимумом для нього в цих умовах є рухомий акцентний тип, що у формах минулого часу й наказового способу є тотожним з кінцевим. Саме цим, гадаємо, можна пояснити й невідповідності в оцінках респондентами акцентних характеристик форм минулого часу та наказового способу. Однак тенденція до розвитку в аналізованому дієслові кореневого акцентного типу тут виявляється досить виразно.

Стисле узагальнення результатів експерименту.

Результати експерименту узагальнені як в абсолютних цифрах, так і у відносних. За мету ми собі ставили не так дослідження самого процесу акцентних змін в аналізованому слові (характер яких, гадаємо, є очевидним), як тих явищ, через які він себе виявляє. Саме це, на нашу думку, дає можливість не просто констатувати певного роду акцентні зміни в тому чи іншому дієслові, а й виявити ті необхідні закономірності їхньої морфологічної перебудови, що роблять їх остаточно можливими. Зрозуміло, що ці закономірності не стосуються тільки дієслова, що було предметом нашої уваги – вони мають ширший, загальніший характер. У виявлених таким способом закономірностях, на нашу думку, слід бачити модель акцентної перебудови первісно кінцевонаголошених дієслів на *-ити*, що має досить інтенсивний характер у сучасній українській мові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ОС99 Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1999. – 989 с.

Задорожный В. Б., канд. филол. наук, старший научный сотрудник
Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины, Киев

УКРАИНСКОЕ ГЛАГОЛЬНОЕ УДАРЕНИЕ: ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ И ЯЗЫКОВАЯ ПРАКТИКА В СВЕТЕ ЭКСПЕРИМЕНТА

*Статья представляет собой результат и обобщение данных, полученных автором в ходе эксперимента, во время которого респондентам было предложено сделать ударение в личных словоформах настоящего и будущего и родо-числовых действительного наклонения, а также в личных словоформах повелительного наклонения глагола **насторожити(ся)** «вызвать напряженное внимание», которое, согласно данным современной лексикографии, имеет конечную акцентную парадигму. Целью эксперимента было выявление характера эволюционных изменений в ударении глаголов современного украинского языка на **-ити**. При кажущейся хаотичности разнообразных данных эксперимента его результаты указывают на довольно заметную тенденцию среди этих глаголов к утрате ими первичного конечного ударения.*

***Ключевые слова:** акцентная парадигма, акцентная характеристика, акцентный тип (конечный, корневой, подвижный), личная парадигма.*

Zadorozhnyi V. B., the candidate of Philology, senior researcher of O. Potebnya Institute of Linguistics of the NAS of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN VERBAL ACCENT: LEXICOGRAPHICAL TRADITION AND LINGUISTIC PRACTICE IN THE LIGHT OF AN EXPERIMENT

*The article is the result and summation of the data received by the author in the course of the experiment in which respondents were asked to stress personal word forms of the present-future tense and gender and numeral word forms of the past tense of the indicative mood, as well as personal word forms of the imperative mood of the verb **насторожити(ся)** “cause intense attention”, which, according to the data of present-day lexicography, has a finite accentual paradigm. The purpose of the experiment was to discover the nature of the evolutionary changes in the accentuation of the verbs in modern Ukrainian language on **-ити**. In spite of the visual randomness of the various pieces of data on this experiment, its results point to a rather noticeable tendency among these verbs to lose their original finite accents.*

***Keywords:** accentual paradigm, accentual characterization, accentual type (finite, radical, mobile), personal paradigm, word form.*